

Vas István: *Teremtett világ* (1956)

Az 1948-as *Római pillanat* után Vasra is nehéz évek jönnek. Az elhallgatással versben számot vetve azonban túlnéz az irodalmon: „A rossz anyagot megne-mesítettem. / Sikerült, és ezért nem érdekel, / Hogy éppen most már elhallgatni kell, / S tán nem is szólhatok többé soha. / Ez kellett csak, az erő tudata” (*Nem a vers*). Persze, nem mindig ez a derűs összegzés a meghatározó.

A szilenciumot először műfordításainak kötete töri meg 1955-ben, a követ-kező évben hagyja el a nyomdát a *Teremtett világ*, amely nyolc év új versei mellett az előző kötetekből is válogatást ad. A költőtárs és barát Juhász Ferenc írt előszót a könyvhöz. Ebben a tőle megszokott metaforazuhataggal főleg Vas emberi alakját állítja az előtérbe.

Vas más köteteibe is illesztett utólag néhány verset, a *Teremtett világ*ot azon-ban az 1963-as összegyűjtött versekben mintegy a harmadával bővítette. Mivel ezek többsége nyílt korszak, alighanem a cenzúrától tartva hagyta ki őket az első kiadásból. A kegyetlenség, a rossz közérzet és a félelem azért jelen van az 1956-os változatban is. És minden vers alatt ott a keletkezés évszáma, alá-húzva az egyetemes jelentés mellett a korhoz köthető jelentést.

A kommunizmus bukásáról szóló jóslatot a nácikhoz kapcsolva fogalmazza meg (hiszen azért rájuk is vonatkozott). Az 1945. február 12–13. a visszaemléke-zésében szintén részletesen leírt német kitörést mutatja be. Középpontjában a két értelmetlenül pusztító német katona áll, egyben a pusztítás két alaptípusa, mondhatni génusza, a hideg észember és a bódult bamba: „átcsillan rajta az éles, hideg / ész, mely a pusztulást kiméri. /.../ Ez hát az az 'értelmi megisme-rés', / amelyről olvastam az éjszaka? / A pusztulás csatlósa, útmutatója, / a böl-cssesség szomorú buktatója, / a vértelen, akit megrészegít a vér szaga? // Mel-lette az alacsony, aki tegnap / olyan vadul dühöngve állt itt, / most magáról lemondva baktat, / tompán, elbóbiskolva sántít.” A vers látszólag követi a kor szovjetdicsőítő verseinek sémáját, ám életrajzi és részlethűsége, filozófiai átgon-doltsága messze, a költészetbe emeli el azoktól, és befejező sorai már könnyen

STURM LÁSZLÓ (1967) irodalomtörténész. Szombathelyen egyetemi docens, a *Kortárs* kritikai szerkesztője.

aktualizálhatók: „s hiába harsog évekig / a hazugság, sohse győzhet, / mert mindig a régi verembe vetik / az új rettegtetőket.” A későbbi kiadásban – mert 56 már részben beteljesítette a jóslatot? – új címet kapott a mű (*Így lett vége*).

A hét év múlva beillesztett versekben még könnyebben fölfejtendő szimbolikával nyilatkozik meg a rendszer fölötti döbbenet. Jellemző, hogy a vád mellett igen erős az önvád hangja. *A mérgezett vetés* a hajdani hitet önáltatásként ismeri föl, a *Romanus sum* újjáéleszti az előző kötet Róma–Bizánc ellentétét: „Eljártam egy még megszületetlen / Róma előtt Mucius Scaevolát. /.../ Róma nem épült fel, de a helyében / Pöffeszkedik az új, hazug Bizánc.” *Az ős aljasság* a korábbi *Gyilkosokhoz* hasonlóan, amely a náciizmus bűneivel ismerte föl magában a párhuzamot, a tekintet nélküli ösztönkielésben látja saját bűnét: „Nem vádolhatok. Bűnöm segített / A világnak a sárba bennragadni. // Minden gyönyöröm szavazás, pecsét / Volt a világ ős aljassága mellett. / Természetem egyetlen ösztönét / Se tudtam megfékezni, s követeljek // Szabadságot? Engem a szerelem / Tett tönkre, titeket a hatalom. / Barátaim, hiába szégyelem: / Nincs különbség, csak az, hogy én tudom.”

Visszatérő ok a tépelődésre a meghalt társakhoz, az Etihez és Radnótihoz kötő hűség. A közösen hitt eszmék kiábrándító megvalósulása után mi jelenti a hűséget? A kitartás vagy az átértelmezés? *A láthatatlan elem* az együtt átélt hit szépségét és az eszmék kudarcát egyaránt megmutatja:

*A láthatatlan, vegytani elemhez,
Mely megvalósulásainkba szállt,
S amit a vágy és a tudás teremtett,
Ellentétére fordította át –*

*Mit szólhatnál? Hogy tervünk tettbe érik,
És eszménk itt már formává kövül?
Az embereket bölcsőtől a sírig
Elgondolásaink veszik körül.*

*És a hazugság bacilusa honnan
Fertőzte meg a megvalósulást?
Vagy benn csirázott már a gondolatban?
Nem ezt vártuk? De várhattunk-e mást?*

*Mit tudsz erről? Mit szólhatnál, ha élnél?
Vagy neked, neked se volt igazad?
Ó, némaság! Szebb az üdvözülésnél
Ez a ragály, veled-egy kárhozat!*

A megvalósuló eszmék azonban reményt is nyújthatnak, erre vezet majd a kiütéskeresés. Ha mást nem, az eszmék erejét legalább megmutatta a kommunizmus.

A *Rapszódia a hűségéről* (Radnóti naplóját olvasva) vállalja a kettős hűség tépettségét (amit a *Napló* „Skizofrénia” című darabja épp csak megpendít), a feloldás reménye pedig túlvezeti az evilágin: „Két pillanattá válik minden pillanatom /.../ Nem, amíg én vagyok én, amíg érzem, hogy egy vagyok, / Egy hűségemet sem nyelik el ezek a 'vagy-vagy'-ok /.../ Két pillanattá válik minden pillanatom - / Ne hagyd széthullni őket, megtartó Irgalom, / Te mindenkihez másképp hűséges Szeretet /.../ Fogadd szivedbe ellentmondó hűségeimet /.../ fogadj be oda, ahol / Egésszé egyesülhet az, ami itt részekre hull, / Ahonnan kinnrekednek a zsarnoki 'vagy-vagy'-ok, / Hol mindent megtalálok, amihez hű vagyok.”

Felújítva az 1944-ben megtalált formát és hangot, 1950-ben újra ír feljegyzés-szerű verseket, a visszautalással jelezve, újra történelmi vészorszak van. A jegyzetek nagy részét a *Napló* cím alá gyűjti. A töredékesség, alkalmiság ezúttal is azt sugallja, nem lehet teljes, kiérlelt műveket alkotni, nincs tér, nincs levegő a nagyobb lélegzethez. A *Napló* egy utólag beillesztett darabja az *Egy értekezlet margójára*. Egészben idézem: „Fegyelem... felszámoljuk... és a többi. / Röhög-hetnék, de nem tudok röhögni. / Csak izzadni és rettegni tudok. / Négy órán át... Jaj, micsoda hurok, / Amelybe magam dugtam a fejemet. / Igen, bűnbe a jószándék vezet. / Huszonkét éve estem bele és / Azóta mennyi bűn és büntetés! / S ami még ezután következik! / A büntetésből újra bűn lesz itt.” Vas nem a leszámolást, a megtorlást, a bosszút várja, nem az indulatot szegezi szembe elsősorban a rendszerben az elviselhetetlenségig növekedett rosszal. A kinti és a benti ösztönzőket párhuzamban látja, így a kiút sem csak politikai-hatalmi. Hogy a helyzetet sokoldalúan gondolta át és tudatosan törekszik valami megoldásra, azt a szokásos „intellektuális” hangnem mellett az is jelzi, hogy a versek nagy része ciklusokba rendeződik, vagyis egy gondolatkísérletet, gondolatmenetet követ hosszabban. Ciklusnak tekinthető a *Napló*, a *Perzsa dalok*, a *Változatok egy csuvas dallamra*, a bibliai témájú és a badacsonyi versek sora, de akár a kritikát megfogalmazó művek is. (Közülük sok nem tartozik Vas csúcsteljesítményeihez, de mindegyik csoportban vannak számottevő darabok. A badacsonyi versek azonban talán kivétel nélkül kiemelkedőek.)

A kötet címe emberi és isteni teremtést, művészt és köznapit von egymáshoz. Hiszen teremtett világ a szó rossz, mesterkéeltséget kifejező értelmében a fojtogató politikai és ideológiai rendszer is. Ám például a badacsonyi megművelt táj az emberi teremtés vonzó képét őrzi. A különbség lényege az értelem, a jelentés: „Köszönöm, amit látok, / a teremtett világot, / hogy még a rossz sem céltalan, / mindennek jelentése van // és én is Neked kincset-érő / egy vagyok, soha-visszatérő, / s akár a férgek vagy a szentek, / valamit jelentek. // meghalok, semmit nem veszítek, / művedet meg nem semmisíted” (*A Teremtőhöz*). A *Május hava* az egyén számára adott jelentés tűnékenységén töpreng, kifejezés, áhítatos és tehetetlen elnémulás hármasságán: „s a fény, az árny, a fent, a lent / valamit jelent, nekünk jelent, / nekünk szól most az üzenet, / gyorsan meg kéne fejtened, / magamban némán olvasom, / gyorsan ki kéne mondanom, / de megszólalni sem merek, / csak állunk tündér rejtjelek / közt szégyenkezve, hallgatag”.

A jelentésteli világot leképező költészet programja a *Kis ars poetica*: „Olyan verset szeretnék írni, hogy / ne legyen sem megoldás, sem titok, / olyat, hogy minden szavam, mondatom / tárgy s tény legyen, ne kép és fogalom.”

Az ember a jelentésadással tud értelmet vinni a világ „örjögő” megfoghatatlanságába: „Ezerkilencszázmillió éve tart / a világ örjögő terjeszkedése. // Ne kérdezd – másra nézz, Leukonoé –, / hogy ez a csillagrobbanás hová hull. / Elindult már az örület felé, / aki e világszédületbe bámul. // Az ember, aki tervez és szeret, / s hogy a világűr-robbanást kivédje, / atómot és galaktikus teret / tud sűríteni dobogó szívébe” (*Nászdal*). Tanulságos ez a részlet, mert az embertelen kozmosszal és társadalommal szembeszegezett emberi művelés, értelemadás több jellegzetessége is kihüvelyezhető belőle. Egyrészt az emberi nem tagadja meg a világot, hanem épít rá, táplálkodik belőle. Belőle meríti az erőt, amit a művelés önt formába. A kötetzáró *Elégia* fogalmaz a legnyíltabban: „A világ titkosan tárolt energiája, / hány hőforrás buzog s áramlik szüntelen / uj észbe, versbe és táncokba, technikába.” Másrészt a jelentésadás nemcsak az ész munkája, hanem az egész emberé, a „szívé”. A kozmikust, természetit, de a társadalmat is azáltal nemesíti meg az ember, hogy a széttartó, szétrobbanó mozgással szembe a rendezettet, a ritmusosat, az örömtelit állítja. Vagyis az *Elégiában* említett táncot, a *Perzsa dalok* 12. részében dicsőített mámoros és mámorossá lényegítő forgást: „forgok s forgásomtól az ég, az ég felettem mámoros”.

A hétköznapiág ennek tükrében egyszerre lesz az energiák közvetítője és a megművelendő terület. Az *Ultima realitas* fogalmazza meg ars poeticaszerűen: „Sőt néha magam is eléggé szégyelem magam, / Hogy így beszélek, ilyen hétköznapian, / Hogy mindig ezeket emlegetem, a köznapi dolgokat /.../ A lételesen létre, az ősi-sötét bálványra fütyülök – / Nekem az a csoda, ami ide fel, az elmúló fényre lökött. / Csak az a csoda, ami elmulik, ami egy percig marad itt, / Az életbentartó, harminchét alatti, hétköznapi láz, / A sokféleség, az egyediség, az *ultima realitas*.” (A változás tetten érése vonzaná Vast az évszakokhoz, a napszakokhoz, hűség és hűtlenség „dialektikájához”?) A *Művészetben* szintén a hétköznapi valóság a középpont, és az arany középút a fellengző és a „halandzsásan” absztrakt között: „Te kövessed az ős forrást, a bedugultat: / A meggyalázott átlagéletet.” Akkor is, ha az átlagélet épp rémisztő: „Mert nem juthatunk levegőre, csak / E cethal gyomrán át – és nem lehet / A behemótot megkerülve élni” (*Jelenidő*). Viszont az átlagélet hitványságával magában is szembenézve lehet Péter az egyház alapja (a *Kakasszóban*).

A *Badacsonyi ősz* viszonylag rövid vers, de több jellemző mozzanatra ad példát:

*Esik, a köd vastagszik a tavon,
alig látszik ki már a Balaton.
De idejövet elkaptuk, ahogy
Akarattyánál élénk ragyogott
előbb az a hirtelen, résnyi víz,
aztán egy forduló után kinyílt*

s csillogtak a vékony, őszkezedeti
napsütésben kékjei, zöldjei.
A kék eltűnt, a zöld sötétedett,
sötéten áll a badacsonyi hegy,
piroslik rajta esőverte lomb,
boltozata, a gyűrt bazalt borong,
s nem látni, csak szürkészöld fátylon át
Szigligetet, Csobáncot, Tátikát.
Zokog a lomb, suhog a szél, oda
ez a nyár is, az eső illata
száll szét a szélben, mélyen beszívom,
a magam nyarától is búcsuzom:
ahol a szél, a köd, az ősz is édes,
ezen a hegyen lettem negyvenéves.

Utt ugyan nem áll rendelkezésünkre az önéletrajz részletező tanúsága, biztosak lehetünk, hogy egy valós esemény pontos rajza a kiindulópont. Vas módszere megkívánja a pontosságot, hiszen csak ez igazolja a jelentésadás sikerét. (Arany „epikai hitele” mintájára bevezethetnénk a lírai vagy inkább „helyzeti hitel” fogalmát. Arany iránti vonzalmának alighanem egyik meghatározója az ilyen hitelességigény.)

A búcsú még számos versben meghatározó szerepet kap. A példák közül elég utalni *A búcsú* című versre, a *Soha mégre* („Ilyen búcsú, tudom, hogy sohse fáj még”), a *Kánikulára* („Kopog az eső, közelít a tél”), a *Búcsú Badacsonytólra*, a *Márton bácsira* („Elbúcsúztunk. Tudtuk, vége a nyárnak”) és a *Badacsonyi szonettek*re („A búcsúfénytől kábultan figyel”). Az élet változékonysága, az elmúlás (és keletkezés) állandósága, úgy tűnik, egyben az eszmélkedés feltétele. A veszteségek elkerülhetetlenségét tudatosítva ébredhetünk rá a maradandóság, végső soron az Isten, az isteni nélkülözhetetlenségére; hogy a fenyegető értelmetlenségben (és -ből) meg kell teremteni valamiféle emberivé művelt szférát (az *Elégia* használja a „megművelt életünk” kifejezést). Ez a szféra jórészt egyéni, egyedi, amely azonban közös törvényekből, erővonalakból, lehetőségekből áll össze, így valamennyire általánosítható, kifejezhető. Egyedi és egyetemes, titok és megismerés nagy csomópontja a személyiség, amely önmaga teljességét átélve, ha ritka pillanatokra is, de a világ teljességével szembesül. (Ilyen paradox pillanatot versel meg például a *Soha még*.)

A főntebb idézett *Kis ars poetica* szellemében, miszerint hagyjuk a dolgokat beszélni, számos tárgyi-tematikai motívum kínálja magát jelentésként. A vízen megcsillanó fény lehetne az anyagon megcsillanó értelem kifejezője. Ön-kényesnek tetsző ötlet, de alátámasztja, hogy gyakori motívum a kötetben: „Ez a hirtelen tűz a víz színén” (*Nyarak*), „gyullad már az alkonyat a tó vizén” (*Szeptember*), „tavon tündér aranyfolt” (*Búcsú Badacsonytól*).

A kihűlt láva (amelyet itt a „boltozat” és a „borong” Berzsenyihez is kapcsol) szintén modellezheti hőmpolygó erő és formába rendeződő jelentés egymás-

utánját. A *Szeptember*, a *Márton bácsi* és *A süketnéma kislány* használja még föl ezt a tájképi részletet.

Hasonló a szerepe a nyár össze hűlésének, lassulásának, édesedésének. Az átmenet már a korábbi kötetekben is jelentéssé mozzanat, a *Teremtett világban* ugyancsak számos beszédes példát találunk. Erről ad hírt az egész *Augusztusi kánikula* és a már címével eleget mondó *Nyárban ősz*. A nyár maga az élet, az ősz (itt: a felüdítő vihar) hozza el a tisztázás, a rálátás megnyugvását: „és megalázó bódulatból ébred / a tisztázó gondolat”. (Az itt és több helyen felbukkanó Hold és Nap is eltöprengésre készíthet: nyár és ősz, halmozó nappal és rendező éj, megláthatatlan teljes fény és csekélyebb, de megnézhető tükrözött fény viszonyában a művek az eszmélkedés folyamatát érzékeltetik?) A *Nyarakban* viszont inkább teljesség, mint bódulat a nyár, az önfeledt szerelem: „Új nyár lobbantja lángjait, / ne kérdezzük, hogy hányadik. / Ne kérdezd – úgyis hasztalan –, / előttünk nyár még mennyi van. / Ha az őszi eső megered / s apadnak a tündöklő tengerek, / a parton majd megállsz velem: / kagylók a fekete fővenyen. / Szármold majd akkor, hány maradt: / csillognak a kihült nyarak.”

Az illat feltűnően sok versben kap említést. Az illat emberinek és rajta kívülinek, kettejük közösségének, találkozásának, a világ emberi elsajátításának vonzó kifejeződése. Az ember által megnevesített természetnek, az emberivel dúsírtott természetnek ez az illékony-sága érzékelteti lélekrokonságát. Egyetlen példa is elég itt. Az *Áprilisi gáz*elben az illat – az ízleléssel párban – az összhang derűjét közvetíti egy jobbára nyomasztóan kaotikus világban: „Még egyszer az új gyümölcsök íze, régi bor zamatja, / orgonaszag, akácillat, ólomsúlyunk könnyítője!”

Szintén föltűnő az „édesség” gyakori előfordulása. (Akár mint „méz” a *Három napban*, de maga a jelző is előjön, átvitt értelemben is: „Mariska édes éneke”). Szerepe mint az illat: íz és ízlelés, ember és világ örömteli viszonyát érzékíti. („Ilyen édes illata soha nem volt / a nyáralkonyi szélnek” – kötődik össze a két érzékelés a *Soha* mégeben. A *Búcsú Badacsonytól* „édes íz, jóillat, szabadsággá” tágítja tovább.) Végeredményben az emberivé művelt természet, a maga neme-sebb természetét élő ember alapíze.

Ugyanez látványként mint szépség nyilvánul meg. A *süketnéma kislány* a természet közönyén, süketségén túlemelkedő, azt is túlemelő jelentésséget érti a fogalom alatt: „minden nézése jelentős legyen, / minden mozgása rögtön több magánál: / szépséggé nőtt emberi kapcsolat. / Ó, milyen volt a mosolya! Akár-csak / a kihült láva-táj szüret előtti, / kínálkozó, önfeledt ragyogása, a földi boldogság ígérete. /.../ te vagy a legtöbb, természetből kinőtt / s természetén, fájdalomon, pusztuláson / túlnövő lélek. Nekem a világ / értelme csak te vagy, emberi szépség!” A „földi boldogság ígérete” az *Új nyárban* egyben a túlvilág ígérete. A szépség lehetősége kezeskedik az emberen túli harmónia létéért. Mi csak a jelent, az emberi léptékben adottat láthatjuk, de ez nyilván része valami nagynak, nagyszerűnek, sugallja a derűs látvány átérzése. Hiszen letagadhatatlan az áramlás, a folyamatosság tapasztalata is. A véges tükrözi valamiképp a végtelent, ahogy a Hold a Napot. „Lelkemet annak ajánlom, / ami szép volt a világon. // Ha elmulik, nem siratom, / csak az ’itt és most’-ot akarom. / Milyen

váratlan nyugalom! / Bűneimet sem kutatom. // Csak itt és most – mást nem akarok. / Az elfolyó folyamatot. / Ha elborul, majd fölragyog. / Nem az számít, hogy meghalok. // És nem is az számít, hogyan, / nyomorultul vagy boldogan. / Mindent megértetek, ami van, / Már nem kell a határtalan.” Ilyen értelemben kapcsolódhat a szépséghez a megváltás: „Kemény szépséged, sápadt arcod / a megváltás ígérete” (*Zárt szempillám falára írom...*). (A vallásalapozó szépség újra az antik Hellasba vezeti a Szeptemberben és a Három napban: „kigyúlnak részeg ókorok, / Görögországra gondolok.”) A *Perzsa dalok* ötödik darabja sugallja: az emberi léptékben azért ismerhetjük föl a szépséget, mert bennünk működik az egész tudása: „A mindenség Nagy-Óceánja lényegem, / minden rész szépségét meglátja lényegem.”

Mindennek ellentmondani látszik a *Nem hasonlít* önmagába záruló szépsége: „És legszebb tagjaidban sem remeg // egy rajtad túli, magasabb arány / igazoló, boldog üzenete. / Te csak te vagy, semmi más. /.../ Ez a gyönyörűségből-csúnyaságból / lett áramkör, mágneses terű mámor / a te létedről tud csak vallani.” Ám ez talán még csak a szépség, a jelentés előtti kavargás, hisz ahogy korábbi kötetében írta, a szépség a mámorból születik.

A badacsonyi versekben mutatkozik meg leginkább, hogy a szépség közösséget is teremt. (A bibliai versek pedig leginkább az emberi léptékben nem megoldható kérdések köré szerveződnek.)

Az emberi lépték kiművelése ember és ember, ember és táj harmóniáját alapozza meg. A *Márton bácsi* címszereplője például ennek a közösségi típusnak a megtestesítője. Ez az igazi ellenvilága a személyi kultusznak és a XX. század egyéb terror-rendszereinek. Az így értett forradalom teszi újra vállalhatóvá az ifjúkor naiv forradalomhitét. 1951-ben, mikor a *Terád vonatkozik...* születik, Vas még nem tudja, hogy pár év múlva megérheti a még teljesületlent: „és feldobog a még teljesületlen, / fiatal forradalom”.

Kedves szava, a végzet is föltűnik: „És feltámad megint a nyárigézet, / benem dobog az egyértelmű végzet” (*Nyárigézet*). Az *Elégiában* pedig, amely a szépséget meghatározó szerelem elmúlását és újra érkezését faggatja így: Ami egyetlenegy, hogy lett belőle mégegy? / Ismétlőpisztoly a megváltás? Délibáb / vagy szappanbúborék a vastörvényű végzet? / Ha ez elmúlhatott, hogy élhattünk tovább? /.../ Hány hőforrás buzog a szív mélyi kutakban? / Ha becsapott, miért hisszük a végzetet?” A szépség megélése, a szerelem ad jelentést az életnek? És a végzet: a jelentéses élet?

Mindennek tükrében érdemes végül még egy verset, a *Pillanat*ot alaposabban megvizsgálni, amelyben zavarba ejtően, szinte a kor szocreálját idézve találkozik csille és viola.

*Mintha csak rózsá volna a körte,
rózsa, rózsá az ágon,
olyan pirosan búvik a zöldbe.
Szél játszik a kukoricaszáron.*

*Kukoricák közt piros ruhában
lépeget a szerelem maga.
Fentről nézem, bent ülök a házban.
Orromig csap fel a nyár szaga.*

*Át a síkon mennyi búzaasztag,
fel az acélszürke hegyekig!
Itt még elkésve aratnak,
ott a cséplőgépet etetik.*

*A táj fölött, messze, míg a szem lát,
csillék futnak drótkötélen.
Viszik a követ. A sárga sziklát
robbantják a Kőhegyen.*

*Ablakom előtt két karcsu csille
zirrenve találkozik.
Nézem, kertre könyökölve,
a violát s a robogó kocsit.*

*Ha meghalnék most, nem fogyna ki
egy percre sem – amíg szívem megáll –
üteméből ez az ipari
s egyben mezőgazdasági táj.*

*Megérne a szőlő s a csillék is
így futnának tovább.
De a világ okosabb lesz mégis,
nem ostobább.*

Ember és környezet harmóniáját testesítik meg a nemesített haszonnövények: körte, kukorica, búza. A harmónia szinte lelkivé válik a csak szépségükért becsült virágokban. Az egységesítő erő neve a szerelem (ezért nem is érdekes itt, a szeretett nő jár-e kint, vagy a növények pirosába látja bele a mámort). A kőbányászat szintén a művelés része vagy tájrombolás, a művelés elfajzása? A képek csak fölvetik a kérdést, az olvasónak kell elgondolkodnia. A költő más felé viszi a vers ívét. Tudatosítja, hogy addig mégse terjed ember és táj közössége, hogy a táj részesedjen az egyén elmúlásában. Viszont a harmonikus emberség nem is ezt kívánja a természettől, nyugtat az utolsó mondat. Hanem mit? Megint gondolkodhatunk magunk, vagy böngészhetjük a válaszokat a többi versben.

Az egészségre összeálló részek témájával a kötet záró *Elégia a Kettős örvényt* eredetileg lezáró *Negyven felére* emlékeztet.